

Faiq Ələkbərlifəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu**Zeynəddin Sabanov**fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

VI Yazı

Çoxcildlik "Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi" əsərlərinin müəllifi hesab edir ki, uzun müddət Azərbaycan xalqının qabaqcıl mütəfəkkirlərinin bir çoxu Milli hərəkatın qalib gəlməsi üçün sosial-demokratizm və demokratizm böyük ümidlər bəsləmişlər. F.Ələkbərli yazır: "Şübhəsiz, Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli bir qisminin sosial-demokratizm və demokratizm əqidələrinə meyil göstərmələrində, ya da inanmalarında Quzey Azərbaycanın Sovet Rusiyasının tərkibində olması da öz təsirini göstərmişdir. Hər halda Quzey Azərbaycanda mövcud olan sosializm sistemi, üsətlik güneyli ziyalılardan bir qisminin ömürlərinin son dövrlərini məhz burada yaşaması da bu məsələlərdə xeyli dərəcədə önəmli əhəmiyyət daşıyır. Ancaq zamanla həm sosial-demokratizm və demokratizmle hərtərəfli tanışlıq, həm də Sovet Rusiyasının, ya da rus bolşevizminin əsil mahiyyətinin aşkara çıxması ilə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli qismi xüsusilə də, marksizmdən uzaqlaşmış və 1960-cı illərdən etibarən başlayan "İslam hərəkatı"na və digər ideyalara ümidlər bəsləməyə başlamışdır" [26, s.679].

Milli maarifçilərin əksəriyyəti (onlardan bəziləri demokratizm, sosial-demokratizm təlimlərinə meyil göstəriblər) türklük, Türk mədəniyyəti, Türk dili kimi önəmli məsələlərdə hər zaman öz mövqelərini ifadə ediblər. Bu baxımdan milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında Türk nüvəli fəlsəfi və ictimai baxışlar daha çox özünü büruzə vermişdir. Başqa sözlə, milli maarifçilərimiz həmin dövrün dini, ictimai-siyasi məsələlərinə öz mövqelərini ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin adət-ənənələrini, dəyərlərini də ifadə etməyə çalışmışlar. Milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında İslama, İslamlaşma münasibət də mühüm yer tutmuş, onların əksəriyyəti türklüklə İslam arasında uzlaşdırıcı mövqe ortaya qoymağa çalışmışlar. Bizcə, bu məsələdə əsasən uğurlu bir yol izləyən milli maarifçilər İslamın düzgün anlaşılması ilə yanaşı, İslam dinində millətlərə verilən haqq və əzadlıqların təmin olunmasının vacibliyindən də bəhs etmişlər. Milli maarifçilər göstərməyə çalışdılar ki, İslamla görə bütün müsəlmanların qardaş olması prinsipi ilə yanaşı, hər bir müsəlman xalqının öz dilini, mədəniyyətini azad şəkildə ifadə etmək haqqı vardır. Bu baxımdan milli maarifçilər "İslam inqilabı"na böyük ümidlər bəsləmiş, İran Pəhləvilər rejimi ilə müqayisədə yeni quruluşun,

özü də Qurani-Kərimə əsaslanan "İran İslam" rejiminin bu ölkədəki xalqlara münasibətdə haqq və ədalətdən çıxış edəcəklərinə inanmışdılar. Ancaq sözdə İslam dininə əsaslanan İran İslam rejiminin aryançılıq-

farsçılıq ideolojisindən əl çəkəməyərək burada yaşayan xalqlara, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qarşı irqçi, şovinist siyasəti davam etdirməsi ortaya çıxdıqdan sonra milli maarifçilər İran Pəhləviləri dönmində olduğu kimi, türklük və insanlıq ideyalarını müdafiə etməkdən başqa bir yol görmədilər [26, s.679-680].

Ümumiyyətlə, milli maarifçilərimizin Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmaqla yanaşı, yeni nəslin milli ruhda formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

3-cü cildə Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində milli fəlsəfinin, eyni zamanda milli fəlsəfəmizə İslam mədəniyyəti, İslamın, o cümlədən şiiyyətin təsiri də təd-

Bu anlamda Pəhləvilərin çöküşü ərafəsində isə irançılıq ikinci plana salaraq, bu dəfə şiiyyətin müdafiəçisinə çevrilən aryançılıqların əsas məqsədi nə olursa-olsun, hakimiyyəti türk düşüncəli demokratlara, türk ziyalılarına vermədikləri kimi, türk ruhlu din alimlərinə də vermədilər. Bu baxımdan dünənki məcusi, zərdüşti, avropamərkəzçi ruhlu aryançılar birdən-birə İslam şiiyyətinin qatı tərəfdarına çevrildilər. Başqa sözlə, aryançılar Həzrət Əlinin, Həzrət Hüseyinin və digər imamların hər daim səmimi tərəfdarı və təbliğatçısı olmuş Azərbaycanlı-türk kökənli din alimlərini belə təəssübkeşlikdə çox-çox geridə buraxdılar...

qıq edilmişdir. Müəllif görə, 20-ci əsrdə Güney Azərbaycanda milli fəlsəfi və ictimai fikrimizin inkişafında İslamın yeri və rolu bir neçə mərhələdə dəyərləndirilə bilər: 1) Qacarlar dövlətinin tənəzzülü dövründə İslam, 2) İran Pəhləvilər rejimi dövründə İslam, 3) İran İslam rejimi dövründə İslam.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə yaşamış tanınmış Azərbaycanlı-türk kökənli İslamçıların, din alimlərinin (M.Təbətabai [26, s.609-627; 48,s.7-8], Əli-Xoyi [26, s.600-608], Əli Meşkini, Məhəmmədətağı Cəfəri [26, s.64-660; 13, s.18-19], Cəfər Sübhani [26, s.661-676; 45, s.8] və başqalarının dünyagörüşlərində ilk yeri Qurani-Kərim və hədislərə əsaslanmaq (İslam şiiyyəti yönündə), ikinci yeri isə irançılıq ideolojisi

tutmuşdur. Azərbaycanlı-Türk kökənli İslamçıların, din alimlərinin İslamçılığa, ya da İslam şiiyyətinə bağlılığı başa düşülən olsa da, ancaq eyni şey İrançılıqla bağlı demək mümkün deyildir. Çünki İslamçılıq daha çox dini birliyi, haradasa ümmətçiliyi ifadə etdiyi halda, İrançılıq isə açıq-aşkar şəkildə farsçılığa, fars millətçiliyinə əsaslanmaqdadır. Doğrudur, İrançılıq ideolojisini müdafiə edənlər mümkün olduğu qədər buradakı farsçılıq, fars millətçiliyini, aryançılıq ideallarını ümumvətən, ümumdövlət, İranlı kimliyi ilə pərdələməyə çalış-

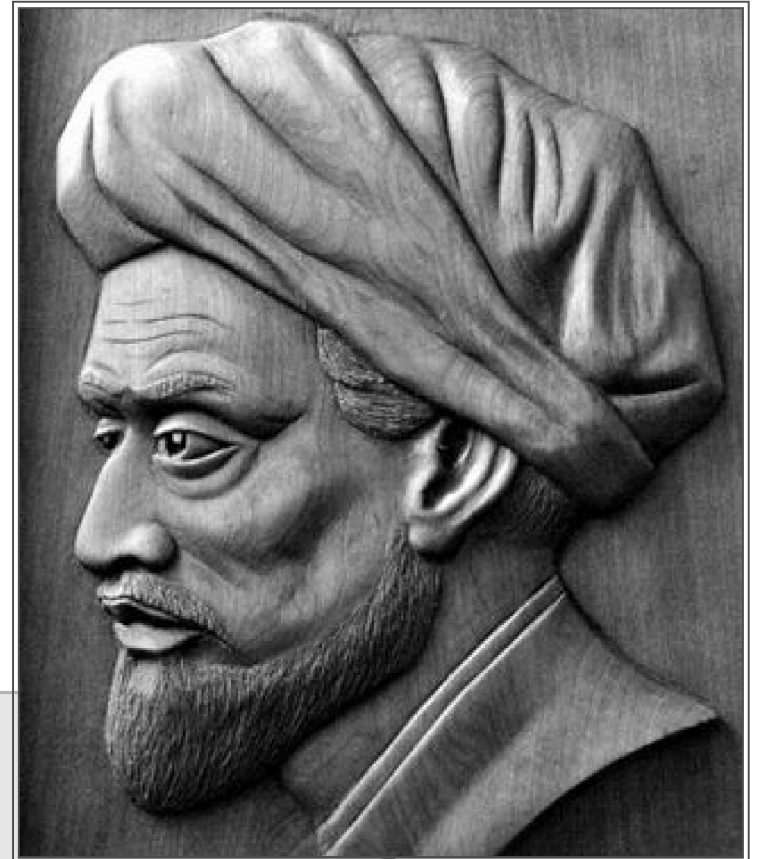
sında sintezə də baş vurdular [26, s.682].

Çox təəssüf ki, Azərbaycanlı-türk kökənli ayətullahlar, əllamələrdən çoxu hələ də, bu həqiqətləri ya görmürlər, ya da görmək istəmirlər. Hər halda Azərbaycanlı-türk kökənli din alimlərinin bəziləri aryançılığın, fars şovinizminin ortaya qoyduğu anti-türk, anti-Azərbaycan əhval-ruhiyyəsinə qarşı çıxmaq, türklüyün burada aşığılanmasına yol verməmək əvəzinə, ya İran İslam rejiminin bu cür qeyri-insani addımlarına haqq qazandırmaq yolunu tuturlar, ya da bütün bunla-

mişdir və bilməyəcək də [26, s.683].

Kitabın üçüncü bölümündə Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yalnız yaradıcılıqları və dünyagörüşləri deyil, eyni zamanda onların daima dəyişən rejionun və dünyanın elmi mühitində necə əhəmiyyətli yer tutduğu da ifadə edilmişdir. Müəllif şübhə etmir ki, yeni nəsillər Türk aydınları da sələfləri kimi, hər hansı cərəyanlara və ideyalara tapınmalarından asılı olmayaraq, əsas Türk çeyirdəyindən, Türk nüvəsindən, Türk dünyagörüşündən heç bir zaman uzaqlaşmaya-

XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid üçcildlik yeni əsər

caqlar. Bu baxımdan tədqiq edilən dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin mədəni-fəlsəfi irsinin hər birimiz üçün çox önəmli olduğu qeyd olunmuşdur [26, s.683].

Burada əsas vacib məsələ odur ki, XX əsrdə yaşamış, öz yaradıcılıqları ilə fəlsəfə və ictimai fikir tarixində iz buraxmış Güney Azərbaycan Türk ziyalılarının dünyagörüşləri tədqiq edilmişdir. Onların hər biri daşdıqları əqidələrdən, baxışlarından asılı olmayaraq yalnız Azərbaycanın güneyində deyil, bütövlükdə Böyük Azərbaycanda və Türk dünyasında layiqli yer tutmuş ziyalılarımız, alimlərimizdir. Bu baxımdan Bütöv Azərbaycanımızın güneyində yaşamış Türk mütəfəkkirlərinin irsinin yeni nəsillərə çatdırılmasını, onların bu irsindən hər bir Azərbaycan türkünün, Azərbaycanlının faydalanmasını zəruri hesab edirik. Hər şeydən öncə, iki Azərbaycanın yalnız maddi-fiziki anlamda deyil, eyni zamanda mədəni-ruhi anlamda bir olması və bu birgəliyin əbədi davam etməsi üçün də bu kimi tədqiqatların aparılması olduqca vacibdir.

ra göz yumurlar.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, milli demokratlar, milli maarifçilər və İslamçılar XX əsrdə yalnız Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində deyil, bütövlükdə bölgənin mədəni-fəlsəfi və ictimai mühitində mühüm oynamışlar. Ümumiyyətlə, bu bölgənin istər fəlsəfi-mədəni, istərsə də ictimai-siyasi mühitinin şəkillənməsində əvvəllər olduğu kimi, son əsrdə də və hazırda da Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu bölgədə Türk varlığının neçə minillikdən gələn tarixi bir damğası vardır. Ona görə də zaman zaman ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi mühitdə hər hansı dəyişikliklərin, sıçrayışların olması Türk varlığını, Türk damğasını aradan qaldıra bilmə-